

09331

ÇİNGİZ QARAŞARLI

ARALIQ DƏNİZİ HÖVZƏSİNİN
ERKƏN SAKİNLƏRİ –

Türklər

6492

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
«Elm və Təhsil»
İşlər İdarəsi
BAKİ – 2009
PREZİDENT KİTABXANASI

*Elmi redaktoru:***Q. Ş. KAZIMOV***filologiya elmləri doktoru, professor**Rəyçilər:***F.Y.VEYSƏLLİ***filologiya elmləri doktoru, professor***R.Ə.RÜSTƏMOV***filologiya elmləri doktoru, professor*

Qaraşarlı Ç.M. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri–Türklər
Bakı, «Elm və Təhsil», 2009, – 280 səh.

Dörd fəsildən ibarət olan bu kitabda yeni eradan əvvəlki minilliklərdə Aralıq dənizi hövzəsində danışılmış pelasq, trak, troyan və etrusk dillərinin prototürk mənşəli olduqları onların onomastikası və yazılı abidələri əsasında sübuta yetirilir. Həmin regionda mövcud olmuş qədim sivilizasiyanın türk köklərinin üzə çıxarılması sayəsində türk mədəniyyətinin tarixə qovuşmuş qədim bir qolu–Avropa türkləri haqqında dolğun təsəvvür formalaşır.

Q $\frac{4602000000}{N - 098 - 2009}$ *Qrifli nəşr*

© «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2009

Bir neçə söz	4
I fəsil. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri	
və türklər	8
1.1. Nostratika və türklərin vətəni problemi	12
1.2. Əfsanələrin izi ilə.....	16
II fəsil. Pelasqiya: əski yunanlar pelasqlar idi.....	28
2.1. Pelasqların türk adları	32
2.2. Tiras, traklar və türklər.....	42
2.3. Qədim yunan dilində türkiyəmlər haradandır.....	66
III fəsil. Troyalılar: Egey sahillərində Turan.....	77
3.1. Troyalı sərkərdələrin türk adları	78
3.2. “Alb”lar Avropanın şimalında.....	89
3.3. Romanın troyalı çarları	98
IV fəsil. Etrusklar türk idilər	114
4.1. Etrusk dilinin tədqiqindən.....	115
4.2. Tarxon və Tirsən-etrusqların boz qurdları ..	130
4.3. Etrusk dilinin qrammatik icmalı	134
4.4. Etrusk yazıları danışmağa başlayır	160
Nəticə	243
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	247
Summary	265
Резюме	271

Prezident Heydər Əliyev qədim Azərbaycan və skandinav mədəniyyətlərinin ümumi köklərə malik olduğunu söyləyən Norveq alimi Tur Heyerdala həmin əlaqələrin tədqiqinin vacib olduğunu söyləmişdi. Qədim skandinav mənbələrində həmin mədəniyyəti şimal ölkələrinə Aralıq dənizinin şərq sahilində mövcud olmuş Troyadan türklərin gətirdikləri aşuqca qeyd edilir.

BİR NEÇƏ SÖZ

Aralıq dənizi hövzəsində latın, yunan və digər hind-Avropa dillərindən daha əvvəl formalaşan və regionun geniş ərazilərində istifadə edilən aborigen dillərin mənşəyi problemi Avropa dilçiliyində yüz illərlə araşdırma obyektinə olsa da, indiyədək öz həllini tapmamışdır: Yunanıstanda yunan dilindən əvvəlki pelasq və trak dilləri, Kiçik Asiyanın qərb hissəsində troyan dili və həmin dillər əsasında formalaşmış etrusk dilinin hansı dil ailəsinə mənsub olması dilçilərə məlum deyildir. Etruskların İtaliya ərazisində tərk etdiyi yazıların oxunmasına Qərb dilçilərinin həsr etdikləri 500 illik araşdırmalar, demək olar ki, nəticəsiz qalmışdır. Etruskoloqların gəldikləri yeganə düzgün fikir bundan ibarətdir ki, etrusk dili qeyri-hind-Avropa mənşəli bir dil olmuşdur. Eyni fikir Egey dənizinin qərb sahillərində danışılmış troyan dili haqqında da irəli sürülür. Alimlərin qənaətinə görə, troyalıların dili də hind-Avropa mənşəli deyildi. Bu səbəbdən də nə troyalıların dilinə, nə də bu dilə qohum olan pelasq və trak dillərinə aid onomastik materialın yetərli interpretasiyası mümkün olmamışdır.

Problemin aktuallığı həm də onunla bağlıdır ki, e.ə. II minillikdən regionda yayılmağa başlamış qədim hind-Avropa dillərinin formalaşmasında və inkişafında adları çəkilən aborigen dil-

lərin rolu olduqca böyük olmuşdur. Xüsusilə e.ə. I minillikdə latın və qədim yunan dillərinin meydana çıxmasında yerli dillərin iştirakı təsirli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lakin həmin dillərdə aborigen dillərin tərk etdikləri geniş substrat özünün yetərli linqvistik izahını tapmamışdır. Bu substratın öyrənilməsi həm regionun aborigen dillərinin mənşəyini aydınlaşdırmaq, həm də latın, yunan və başqa Avropa dillərinin tarixi aspektdə tədqiqi baxımından çox önəmlidir.

Bu gün latın və yunan dillərinə aid edilən yüzlərcə dil faktları əslində e.ə. I minillikdə assimilyasiyaya məruz qalan aborigen dillərdən alınmış leksik substrata aiddir. Hazırda müasir ingilis, fransız və digər Avropa dillərində latın və yunan mənşəli sayılan geniş bir leksik təbəqə tədqiqatçılar tərəfindən yad mənşəli hesab edilir və bu leksik təbəqənin hansı dillərdən alınması və mənşəyi bəlli deyildir.

Etrusk mətnlərinin oxunmasında, qədim yunan dilinə aid yad mənşəli substratın tədqiqində, pelasq, trak, troyan və digər aborigen dillərlə bağlı tədqiqatlarda Qərb dilçilərinin uğur qazana bilməmələri onların bu məsələyə avrosentrik yanaşma tərzləri ilə bağlıdır. Onlar regionun aborigen dillərini müqayisəli şəkildə öyrənməyə imkan verəcək qohum dilləri düzgün təyin etməmiş, etrusk mətnlərinin dilinə açar ola biləcək dili əsasən regionun hüduqlarında axtarmışlar. Müqayisəli araşdırmalar çərçivəsində regionun qədim hat, hurri, Lidiya, het, yunan və başqa dillərinin materialına üstünlük verilməsi [90; 91; 100; 109; 151; 207] tədqiq edilən aborigen dillərə məxsus ayrı-ayrı elementlərin mənşəyinə aydınlıq gətirsə də, bu dillərin əsil mahiyyətini açma bilməmişdir və açma da bilməzdi. Çünki adları çəkilən dillər ilə tədqiq olunan etrusk-troyan mənşəli dillər genetik baxımdan qohum deyildilər və onlar arasındakı ümumi dil təbəqəsi, sadəcə olaraq, areal əlaqələrin nəticəsində meydana çıxmışdı.

Bundan başqa, etrusk dilində Qafqaz mənşəli dil elementləri aşkar etmiş Qərb dilçiləri [152; 207] bu dilin yazılarını həmin dillərin materialı əsasında oxumağa nail olmamışlar və oxuya da bilməzdilər, çünki etrusk dili mahiyyətə Qafqaz mənşəli

deyildi. Məhz bu səbəbdən də bəzi dilçilər nəticədə etrusk dilinin başqa dillərdən təcrid olunmuş naməlum mənşəli bir dil olması qərarına gəlmişlər.

Bir sıra hallarda dilçilər aborijen dillərin mənşəyinin təyin olunmasında tam ziddiyyətli mövqe tutmuşlar. Belə ki həm antik mənbələrin məlumatlarına, həm də dil faktlarına əsasən qohum olmuş etrusk və pelasq dilləri ayrı-ayrı Qərbi dilçiləri tərəfindən fərqli dil ailələrinə aid edilmişlər. Etrusk dili qeyri-hind-Avropa mənşəli dil sayıldığı halda, pelasq dili hind-Avropa mənşəli hesab edilmiş [90; 91; 141], lakin Lemnos adasında aşkar olunmuş pelasq yazılarının dili ilə etrusk mətnlərinin dili arasındakı kəskin yaxınlıq [125] nəzərdən qaçırılmışdır.

Problemin müqayisəli şəkildə araşdırılması məsələsində Qərbi dilçilərinin nümayiş etdirdikləri avrosentrik yanaşma tərzini, yəni regionun erkən dillərinin mənşəyinə aid açarın məhz həmin regionda danışılmış qədim hind-Avropa və başqa dillərdə axtarılması həm aborijen mənşəli onomastikanın, həm də etrusk yazılarının tədqiqində əks olunur. Həmin dil materialının genetik baxımdan qohum olmayan dillər əsasında araşdırılması lazımı nəticə vermədiyindən, dilçilər onomastikanın prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edən qeyri-elmi tədqiqat üsullarından istifadə etmiş və nəticədə regionun erkən dillərinin mənşəyi haqqında yanlış nəticəyə gəlmişlər: Məsələn, qədim Yunanıstanın ərazisinə aid *Selenqa* çay adını Qərbi tədqiqatçıları qeyri-hidronimik terminologiya – yerli *Selene* və *Qa* teonimləri ilə bağlamışlar [151, 29]. Lakin çay adının yalnız zahiri oxşarlığa görə teonimlə (tanrı adı ilə) əlaqələndirilməsi düzgün tədqiqat üsulu deyildir və problemin həllinə xidmət etmir. Halbuki Qərbi dilçilərinin müqayisəli araşdırmalardan təcrid etdikləri türk dillərinin materialı əsasında *Selenqa* çay adının hidronimik baxımdan izahı mümkündür. Qədim Yunanıstanda mövcud olmuş, həm də hazırda Sibirdə mövcud olan *Selenqa* çay adının əsasını türk dillərindəki *səlang*, *selen* («səs», «uğultu») hidronimik termini [247, 479] təşkil edir.

Regionun aborijen dillərinin tədqiqindən təcrid olunmuş «Asiya mənşəli» türk dillərinin müqayisəyə geniş cəlb olunması Qərbi tədqiqatçılarının digər etimologiyalarının da elmi əsasa söykənmədiyini üzə çıxarır. Bunu aborijen mənşəli antroponimlərin yozumunda da müşahidə edirik. Məsələn, troyalılara aid *Dardan* şəxs adı dilçilər tərəfindən alban dilindəki qeyri-antroponimik *dardhe* («armud») sözü ilə bağlandığı halda [91, 19], qırğız dilindəki *Dardan* şəxs adı və onun əsasını təşkil edən antroponimik termin *dardan* («iri bədənli», «sağlam», «özünü böyük sanan») diqqəti cəlb etməmişdir. Məlumdur ki, insanın fiziki və mənəvi əlamətləri ilə bağlı olan apelyativlər antroponimlərin yaranmasında üstünlük təşkil edir və regionun pelasq-troyan mənşəli erkən dillərinə aid antroponimlərin interpretasiyasında məhz bu onomastik prinsipə üstünlük verilmişdir.

Yalnız İtaliyada e.ə. I minillikdə danışılmış etrusk dilinə aid ayrı-ayrı türkiizmlər bir sıra Qərbi tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamış, lakin onlar həmin dil faktlarını genetik qohumluq əlaməti kimi deyil, areal əlaqələrin nəticəsi kimi qiymətləndirməyə çalışmışlar. Bunun səbəbi isə Qərbi dilçilərinin Mərkəzi Asiya mənşəli saydıqları türk dillərini Avropanın keçmişinə yad hesab etmələri olmuşdur.

Lakin türk dillərini Ön Asiya mənşəli digər dil ailələrinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edən nostratik dilçilik nəzəriyyəsi bu dilləri Aralıq dənizi hövzəsində danışılmış erkən dillərin müqayisəli tədqiqinə sistemli şəkildə cəlb edilməsi üçün nəzəri baza sayıla bilər. Avropanın erkən tarixinin türklərlə sıx bağlılığı dil faktları ilə yanaşı, həm də qədim genealoji əfsanələrdə aydın əks olunmuşdur.

I FƏSİL. ARALIQ DƏNİZİ HÖVZƏSİNİN ERKƏN SAKİNLƏRİ VƏ TÜRKLƏR?

Avrasiyanın digər guşələrində olduğu kimi, Aralıq dənizi hövzəsində də müxtəlif çağlarda müxtəlif dilli xalqlar məskunlaşmış, müxtəlif mənşəli dillər bir-birini əvəz etmişdir. Regionun indiki hind-Avropa mənşəli dilləri bir zamanlar burada danışılmış, lakin mənşəyi elmə məlum olmayan pelasq-troyan kökənli dilləri sıxışdıraraq istifadədən çıxarmışdır. Hind-Avropa dillərinin bu regiona, bütövlükdə Avropa qitəsinə kənardan gətirildiyi Qərb dilçilərinə bəllidir və onlar hindavropalıların əcdadlarının Avropaya qədim çağlarda Ön Asiyadan gəldiklərini müəyyən etmişlər.

Hind-Avropa xalqlarının ilkin vətəninə müəyyən olunması uzun zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bu problemin həllində «dil arxeologiyasının» roluna xüsusi önəm verilmişdir. Həmin metoda görə, german, roman, yunan, kelt, slavyan, İran və başqa dillərdə bir sıra heyvan adlarının (fil, dəvə və s.) eyni kökdən olmaması onu göstərir ki, hindavropalıların ümumi əcdadının ilkin vətəni cənub ölkələri ola bilməz. Lakin hind-Avropa dillərinin çoxunda ev heyvanları adlarının eyni kökdən olması məlumdur. Məsələn, qoyun bildirən ad bu dillərdə eyni mənşəlidir: latın. *ovis*, sanskrit. *avis*, litva. *avis*, yunan. *ois*, rus. *овца*, qədim ingilis. *ewe* və s.

Bu, hindavropaşünaqlara belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, hind-Avropa xalqlarının ümumi əcdadı bu heyvanların bəsləndiyi ərazilərdən birində yaşamışdır [118, 31].

Lakin hindavropalıların hamısı üçün ümumi olan heyvan və bitki adları çox geniş coğrafi ərazilərə aid olduğundan, həmin xalqların ilkin vətəni konkretləşdirmək üçün başqa bir meyar axtarmaq ehtiyacı yaratmışdır. Bu halda dilçilər qədim hindavropalıların qonşu dillərdən aldıkları sözlərə müraciət etməklə, onların ilkin vətəni dəqiqləşdirə bilmişlər. Qədim sami dillərindən alınmış bir qrup sözün bütün hind-Avropa dillərində aş-

kar edilməsi onların ümumi əcdadının ilkin olaraq Ön Asiya ilə bitişik Kiçik Asiyada məskunlaşması ideyasını ortaya çıxarmışdır. Bu nəzəriyyə həm də ona görə inandırıcı hesab edilir ki, Ön Asiyanın qədim xalqlarına məxsus mixi yazıdan istifadə etmiş hind-Avropa mənşəli hetlər məhz Kiçik Asiyada məskunlaşmışdılar [85].

Məsələn, hind-Avropa dillərinin hamısında eyni kökdən olan «ulduz» mənəli sözün sami dillərində dan ulduzunu bildirən **İştar** (akkad), **aştoret** (qədim yəhudi), **ştrt** «Astarta» (Finiqiya) sözündən olduğu aşkar olunur: het. **haster**, yunan **aster**, ingilis **star**, latın **stella** və s. [85, 846; 118, 33].

Sayca çox olan sami mənşəli alınmaların (hind-Avropa. **tauro** «vəhşi öküz» ~ sami **tawr** «öküz», h.A. **b [h] ars** “buğda” ~ s. **barr** “buğda”, h.A. **med (hu)** “bal”, “ballı içki” ~ s. (akkad) **matku** “şirin” və s. [85, 872-874]) üzə çıxarılması hindavropalıların Ön Asiyadan miqrasiya etdikləri ilkin ərazinin qonşu Kiçik Asiya olduğuna əsas vermiş olur. Bunu Kiçik Asiyanın qədim dillərindən hind-Avropa kök dilinə alınmış sözlər də təsdiq edir: hat. (**ha**) **pars** ~ h.A. **p [h] ars / p [h] art** “bars” və s. [85, 882].

Hindavropalıların Kiçik Asiyadan Balkanlar yolu ilə Şərqi Avropaya miqrasiya etmələri və onların Dunay sahillərinə, Avropanın içərilərinə, eləcə də Şərqi İrandan və Hindistana yayılması haqqında mülahizələr vardır [118, 93].

Dilçilərin fikrinə görə, Kiçik Asiya yolu ilə Şərqi Avropanı məskunlaşdıran hind-Avropa tayfaları Avropanın qərb hissəsinə miladdan öncə II minillikdən başlayaraq işğal etmişlər. Bu işğaldan öncə Aralıq və Egey dənizləri regionu sakinlərinin konkret olaraq hansı dillərdə danışması tədqiqatçıların indiyədək həllini tapmadıqları vacib bir problem olaraq qalır.

Hindavropalıların Ön Asiya mənşəli olduqlarını sübut edəcək dəlil kimi tədqiqatçıların sami mənşəli alınmalara əsaslanmasına haqq qazandırmaq mümkündür. Çünki ulu dildən parçalanmış sami və hind-Avropa protodillərinin müstəqil inkişaf yoluna keçməsi və leksik-morfoloji sistemlərinin yaranması e.ə. XII minillikdən sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Bu səbəbdən də

Ön Asiyanı tərk etməmiş proto-hindavropalılar ilə proto-sami-lərin əlaqələri nəticəsində ikincilərə məxsus elementlərin birincilərin dilinə daxil olması təbii bir hal sayılmalıdır. Həmin kontaktlar nəticəsində hindavropalıların sami dillərindən mənimsədikləri **star** (İştar), **tawr** (“öküz”), **bars** kimi sözlərin yüzlərcə olduğu aşkara çıxarılır [118] ki, bu da ulu hind-Avropa dilinin ulu sami dili ilə yaxın qonşuluqda – Ön və Kiçik Asiya regionunda mövcud olmasına dair fikrin doğruluğunu təsdiqləyir.

Lakin tədqiqatçılar sami və eləcə də qonşu Kiçik Asiyanın qədim dillərinə aid etdikləri sözlərin bir çoxunun onların Mərkəzi Asiya mənşəli saydıqları türklərin də dillərində işləndiyini nəzərdən qaçırmış və yaxud da buna önəm verməmişlər. Əgər hind-Avropa ulu dilindəki **p(h)ars** (“bars”) leksemi hindavropalıların qədim çağlarda Ön Asiyada və ona bitişik Kiçik Asiyada məskunlaşdıqlarını söyləməyə əsas verirsə, o zaman qədim və çağdaş türk dillərində də işlənən **bars** türklərin də əcdadlarının nə vaxtsa Ön və ya Kiçik Asiyada yaşadıklarını deməyə əsas vermirmi? Belə dil faktları yalnız “bars” leksemi ilə məhdudlaşmır. Türk dillərini Kiçik Asiyanın qədim dilləri ilə bağlayan başqa bir elementin - **arslan** sözünün Kiçik Asiya mənşəli etrusklərin dilindəki **ars** (“arslan”) ilə eyni kökdən olması Qərb dilçilərinin diqqətindən yayınmasa da, onlar bu uyğunluğa özlərinə məxsus yozum vermişlər. “Arslan” sözü türk mənşəli sayılmır, onun türk dillərinə Kiçik Asiyanın qədim dillərindən alındığı göstərilir. Səbəb kimi “türklərin vətəni” Mərkəzi Asiyada aslanların yaşamadığı göstərilir [146, 96].

Türklərin Mərkəzi Asiya mənşəli olduğuna dair ənənəvi nöqtəyi-nəzərin formalaşmasının bir sıra səbəbləri vardır:

- a) qədim türk yazılı abidələrinin burada aşkar olunması;
- b) türklərin monqol, tunqus və mancurlarla dil yaxınlığı;
- c) monqoloidliyin Şərqdən Qərbə doğru yayılması və s.

Bu mülahizələrin sadalayan A.Məmmədov onlara tutarlı antitezislərlə cavab verir:

- a) qədim türk yazılı abidələri Mərkəzi Asiyada, Altayda və

Monqolustanda aşkar edilsə də, bu abidələrin yazıldığı əlifba Ön və Kiçik Asiyanın ənənələrinə uyğundur;

- b) bir çox türkoloqların fikrincə, türk dillərinin monqol dilləri ilə qohumluğu genetik deyil, areal xarakter daşıyır;

- c) Paleontoloji materialın şəhadətinə görə, e.ə. II-I minillikdə Tuva və Monqolustanın əhalisi həm monqoloid, həm də avropoid mənşəli olmuşdur;

- ç) bir sıra paleontoloji tədqiqatlarda hunların da etnogenezində monqoloidlərlə yanaşı avropoid irqi xüsusiyyətlərinin də mövcudluğu göstərilir və s. [134, 6-7].

Q. Kazımov e.ə. XII minillikdə sami tayfalarından, hindavropalılarından və başqalarından təcrid olunma prosesini əsasən başa çatdırmış olan prototürklərin bir qisminin vətənləri olan Ön Asiyada qaldığını, digərlərinin isə münbit şərait və torpaqlar axtarışı ilə Qərbdə Balkana, şərqdə Çin və Yapon sərhədlərinə qədər irəlilədiyini və sonralar qohum budaqlara ayrıldığını qeyd edir [16, 54]. O, türklərin Şərqə axınını mezeolit dövrünə (XII~VIII minilliklər) aid edir, çünki ən mühüm miqrasiyalar dövrü mezeolit hesab olunur [16, 55].

İngilis alimləri İ.Lloyd və Q.Çayld turanlıların təxminən on-iki min il öncə Dəclə-Fərat çayları hövzəsində məskən saldığını və onların dünya sivilizasiyasının yaranmasında böyük rolu olduğunu yazırlar [16, 57].

Murry Hope qədim əfsanələrə əsaslanaraq, Atlantidada mövcud olmuş yeddi irq qrupundan birinin turanlılar olduğunu yazır [201, 284-286].

Beləliklə, bir çox qaynaqlar turanlıların (türklərin) ana vətəninin Qərbdə olduğunu, prototürklərin yalnız bir qolunun Mərkəzi Asiyaya miqrasiya etdiyini deməyə əsas verir. Bu da müxtəlif dil ailələrinin Ön Asiya mənşəli olduğuna dair nostratik dilçilik nəzəriyyəsinə tam uyğundur və məlum olduğu kimi, nostratik dil ailələrinə aid olan dillərdən biri də türk dilləridir.

Hörmətli oxucu,

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 19-cu maddələrinə uyğun olaraq müəlliflik hüququnun qorunması məqsədilə əsərin tam mətni ilə Kitabxananın oxu zalında tanış ola bilərsiniz.

